

Karin LIPPUS

METSADE PAIKNEMINE EESTIS 17. JA 18. SAJANDIL

Eesti metsade ajalugu käsitledes on tavaliselt peatähelepanu pööratud õiguslikule küljele: on jälgitud metsakasutust reguleerivate normatiivaktide väljaandmist ning esimesi samme metsakaitse ja -hoolduse alal. Käesolevas artiklis on see tahk kõrvale jäetud ning püütud anda ettekujutust metsade tegelikust olukorrast ja peamistest arengutendentsidest. Artikli piirdaatumite valimisel on siiski lähtunud metsakaitseliku mõtteviisi arengust. Kui kuni 17. sajandini piirati metsakasutust omandiõiguslikust seisukohast lähtudes, siis sajandi keskpaigast alates sai vähemalt avaldatud määrustes eesmärgiks säilitada metsa kui loodusvara. Ilmselt pidi olukord olema muutunud piisavalt mõtlemapanevaks. 18. sajandil jõudis mure metsade laastamise pärast ka publitsistikasse ja seal maalitav pilt on üsna troostitu. Sama sajandi lõpul, 1782. aastal, anti välja esimene tänapäeva mõttes metsakorralduslik juhend, nn. Campenhouseni instruksioon. Metsadele pööratava tähelepanu suurenedes hakati ka adramaarevisjonide ajal nende kohta andmeid koguma. Seetõttu on alates 17. sajandist võimalik jälgida metsade tegelikku olukorda.

Allikatena on Liivimaa osas kasutatud 1680.—90. aastail toimunud maamõõtmise põhjal valmistatud piirkonnakaarte ja 1758. aasta revisjoni andmeid. Eestimaalt on piirkonnakaardid olemas vaid Kuusalu, Jõe- lähtme, Keila ja Harju-Jaani kihelkonna kohta (mõisakaardid puuduvad piirkonnakaarte ei kompenseeri, pealegi pole neid kõigi mõisate kohta), seetõttu on siin 17. sajandi osas põhiallikaks Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaa inkvisitsiooniraamatud ja 18. sajandi osas ENSV Riiklikus Ajaloomuuseumis säilitatav S. Dobermanni mõisate kirjeldus. Neis materjalides on metsi hinnatud majapidamise vajadustest lähtudes — kui palju on mingil mõisal ehitus- ja küttemetsa, samuti nimetatakse metsi, kus mõisatel on raieõigus. Dobermanni kirjelduse 4. köites on antud Järvamaa mõisate metsade suurused tiinudes. Et järgmine köide sisaldab samade metsade hinnangulist kirjeldust, siis selgub nende võrdlemisel, mis hinnangute taga konkreetselt peitus. Kahe sajandi jooksul toimunud muutuste paremaks jälgimiseks on kasutatud ka 19. sajandi alguse materjale, nimelt Eestimaa kohta 1803.—05. aasta vakuraamatuid ja 1839. aasta ankeeti ning Liivimaa kohta 1804.—05. aasta vakuraamatuid ja osalt 19. sajandi alguse maamõõtmisandmeid (neid on küll vaid üksikute mõisate kohta). Ka 1803.—05. aasta vakuraamatute andmed on hinnangulised, seega võrreldavad eelmiste sajandite omadega. 1839. aasta ankeedist saab teada, kui kaugel mõisakeskustest kasutatavad metsad asusid. Neid andmeid 17. sajandi inkvisitsiooniraamatutes sisalduvatega võrreldes näeme, kuidas on metsad sajandi jooksul vähenenud. 1804.—05. aasta vakuraamatutest saab hinnangulisi andmeid vaid mõne mõisa metsade kohta, kuid neis on puudeveopäevade arvestamisel sageli märgitud metsa kaugus mõisast.

Tänapäevastes metsanduslikes käsitlustes vaadeldakse metsade paiknemist valdkonniti. Ajaloolisel vaatlusel selline jaotus ei sobi, allikate iseloom nõuab lähtumist administratiivsest jaotusest: mõisatest, kihel-

kondadest ja maakondadest. Ilmneb, et reeglina olid kihelkondade keskus-
sed lagedad ja kirikumõisatel enamasti metsa polnud. 18. sajandi and-
meil oli palgimetsa vaid Juuru, Vormsi, Simuna, Vaivara, Röpina ja
Tõstamaa pastoraadil. Audru, Vastseliina ja Tori pastoraadil oli küll
rikkalikult küttemetsa, ehitusmetsa aga mitte. Ülejäänutel oli kütteks
ainult võsa või polnud sedagi. Kui kihelkonnas üldse metsa leidis, siis
oli seda keskusest eemal olevatel mõisatel. Sama ilmneb maakonna tasan-
dil — suurimad metsad asusid maakonna servaaladel. Niisugune paik-
nemine peegeldab asustuse levikut: varem asustatud aladel, keskustes
oli mets ammu põllumaaks muudetud.

Allikates ei ole tavaliselt metsa tüüpi märgitud. Et andmete kogu-
misel lähtuti majanduslikest vajadustest, siis pandi kirja vaid see, mida
metsast saab (ehitus- või küttepuud, mõnikord eristati ka taramaterja-
liks sobivat metsa). Ka näiteks 17. sajandi piirkonnakaartidel, kus on
iseloomustatud pinnast ja loetletud puuliigid, ei ole viimased ilmselt
järjestatud esinemisrohkuse, vaid majandusliku tähtsuse järgi: alati on
esikohal kuused ja männid, alles seejärel lehtpuud. Metsa tüüpi on see-
tõttu võimalik määrata ainult kaudselt.

Tänapäeval on Eestis valdavad männi enamusega metsad — moo-
dustavad metsade üldpindalast 43%. Järgnevad kuuse ja lehtpuu ena-
musega metsad, vastavalt 36,4 ja 20,6%. Metsatüüpidest on levinuimad
liigivaesed kuusikud, liivasel pinnal kasvavad männikud ja rabamänni-
kud.¹ Tuleb arvesse võtta, et metsatüüpides ja metsade liigilises koosti-
ses on põhjustanud muutusi metsade kasutamine, 18. sajandi lõpul ala-
nud metsakasvatus ja eriti soode kuivendamine. 17. sajandi kaartide
järgi otsustades moodustasid sood tollal Eesti alast oluliselt suurema
osa kui tänapäeval, O. Liivi² andmeil kuni 1/3 pindalast. See hinnang
on ilmselt liialdatud, juurde on arvestatud ka liigniisked metsad. Ena-
mik suuri metsi aga asus soisel pinnasel, sooservadel või päris soodel.
Tõenäoliselt oli selle põhjuseks ka asjaolu, et paremad maad olid ammu
võetud põllumajanduslikule kasutusele.

Täpsemaid arvulisi andmeid metsade pindala kohta on alles 18.
sajandi lõpust. A. W. Hupeli järgi katsid metsad siis Liivimaal 13 000
ja Eestimaal 5000 ruutversta (mõlemal 32% kogupindalast).³ W. C. Frie-
be hindab Eestimaa metsad niisama suureks, Liivimaa metsade pind-
alana annab ta 12 000 ruutversta.⁴ Kumbki neist pole arvestanud võsa-
maid jms. alasid, mis tänapäeval metsafondi kuuluvad. Mõisamaade
suuruse kohta pärinevad varaseimad täpsed andmed Dobermanni Järva-
maa kirjeldusest ja 19. sajandi alguse maamõõtmismaterjalidest. Et üle-
jäänud allikate andmed on kirjeldavad ja hinnangulised, siis saab maa-
kondade metsasust arvestada mitte tänapäeva mõttes, vaid lähtudes mõi-
sate varustatusest metsaga — kui paljudel mõisatel oli palgi-, kui pal-
judel küttemetsa ja kui paljud olid päris ilma.

Liivi- ja Eestimaa võrdlemine näitab, et Liivimaa oli üldiselt ühtla-
semalt metsaga kaetud. Kuigi metsasuse protsent oli neil 18. sajandil
sama, oli Eestimaal mõningaid väga suurte metsadega piirkondi (Alu-
taguse, Kolga), kuid ka selliseid, mis kannatasid metsapuuduse all. Liivi-
maal oli niisuguseid kontraste vähem.

Kõige metsavaesemad maakonnad olid Harju-, Lääne- ja Saaremaa.
Inkvisitsiooni andmeil pidid näiteks Harjumaa 69 mõisast 20 metsa

¹ *Laasimer, L.* Eesti NSV taimkate. Tallinn, 1965, lk. 279.

² *Liiv, O.* The aspect of the Estonian landscape at the end of the 17th century based on the maps of the Swedish times in the Central State Archives. — OES Toim. XXX. Tartu, 1938, lk. 372.

³ *Hupel, A. W.* Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revelschen Statthal-
terschaft. Riga, 1789, lk. 134, 601.

⁴ *Friebe, W. C.* Physisch-ökonomische und statistische Bemerkungen von Lief- und
Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval. Riga, 1794, lk. 102.

ostma, 8 kasutasid raieõigust ja 3 palusid riigilt luba hankida oma tarbepuud mõnest lähemast metsast. Raieõigus oli ilmselt jäänus aegadest, mil mets oli ümbritsevate mõisate vahel jagamata. Ka pärast täpsete piiride määramist jäid vanad raieõigused esialgu jõusse, kuid metsade vähenedes püüdsid omanikud neid võimalikult piirata. Inkviitsiooni ajal kaevati mitmes mõisas, et varem oli neil vabadus mingit metsa kasutada, seejärel aga, kui mets oli läinud ühe mõisa valdusse, oli see õigus muudetud vaieldavaks. Mõisate reduktsiooniga oli rohkesti mõisaid, seega ka nende metsi läinud riigi kätte tagasi. Seda kasutasid need mõisad, kel endal metsa polnud, et taotleda riigilt raieõigust, sest kogu majapidamises vajaliku puukoguse ostmine mõjuvat laostavalt.

Metsavaesusele viitab ka asjaolu, et eri revisjonide andmed on väga lahkuminevad. Piirkondades, kus oli suuri metsamassiive, oli tarbemetsi rohkesti kõigi vaadeldud revisjonide ajal, kuid nad jäid mõisakeskustest aina kaugemale. Just metsarikkamatel mõisatel oli 1839. aasta ankeedi põhjal puudeveo kaugus 10—15 versta. Seevastu metsavaestes piirkondades, kus kasutati parema puudumisel iga väikest metsatukka, pöörati tähelepanu ka metsahooldele ja -kasvatusele. Nii võis juhtuda, et eelmisses revisjonis märgitud mets oli järgmiseks maha võetud, kolmanda ajaks aga oli kasvanud juba uus. Seetõttu olid ka raiekõlblikud metsad mõisale lähemal.

Harjumaal olid kõige lagedamad Tallinna ümbruse kihelkonnad — Jüri, Jõelähtme ja Keila, märkimisväärsed metsad jäid maa-konna äärealadele. Suuremate metsade asupaika saab määrata raieõiguste põhjal, s.t. millistest metsadest said puid mõisad, kel endal metsa ei jätkunud. Selle järgi oli Harjumaal kaks peamist metsapiirkonda — Kolga-Kõnnu metsad Kuusalu kihelkonnas ja Padise-Vihterpalu-Nõva metsad Risti kihelkonnas. Mõlemaid kasutati 17. sajandi jooksul väga intensiivselt, näiteks Kolgas, Kõnnus ja Koitjärvel oli ka saeveski. Kolga saeveski kohta on teada, et 1586.—88. aastal saeti seal 866 lauda⁵, 1666. aastal üle 31 tosina⁶ ja 1686. aastal 100 palgi ümber (sel suvel olevat vesi jões liiga madalale langenud, ka ei olevat enam sobivaid palgipuid). Kolgast müüdi aastas 30—50 palki ja veeti igal aastal küttepuid Tallinna.⁷ Rohke raie ei jätnud mõju avaldamata: 18. sajandi lõpul märgitakse, et Kolga metsadest saab peamiselt küttepuid, palgipuid on jäänud vaid oma tarbeks.⁸ 1839. aasta ankeedist ilmneb, et Kolga mõisast oli tarbemets juba 15 versta, Kõnnu mõisast 10 versta kaugusel. Seevastu Suru mõisast, mis asus eelnimetatuist sise-maa pool ja kus polnud nii häid veovõimalusi, oli tarbemetsa kaugus 2 versta.⁹

Suuremaid metsi, kus teistel mõisatel oli 17. sajandil raieõigus, oli ka Kose kihelkonnas: Alavere mõisa mets, mida kasutasid Raasiku, Aruküla ja Peningi mõis, Jägala mõisale kuuluv Pillapalu mets ja Anija mõisa mets. Viimast kasutasid ka Jõelähtme, Rummu, Kodasoo ja Maardu mõis. Alavere metsad jätkusid Mäo ja Saarnakõrve mõisa aladel. Viimase metsad olid nii suured, et olid 17. sajandi lõpul ümberkaudsete mõisate vahel täpsemalt jagamata. Ka 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul oli siinsetel mõisatel metsa piisavalt. Kui aga võrrelda 1839. aasta ankeedi ja rootsiaegsete kaartide andmeid, siis ilmneb, et metsad on taandunud tugevasti Järvamaa piiri poole. Tõenäoliselt on siinsete metsade vähenemises oma osa ka asjaolul, et 18. sajan-

⁵ Karma, O. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile. Tallinn, 1963, lk. 18.

⁶ Soom, A. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, lk. 167.

⁷ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (=ENSV RAKA), f. 1, nim. 2, s. 940. l. 11—12.

⁸ Eesti NSV Riiklik Ajaloomuuseum (=ENSV RAM), D-fond, f. 70, nim. 1, s. 2, l. 33.

⁹ ENSV RAKA, f. 854, nim. 2, s. 1297, l. 7, 8, 11, 12.

dil nõuti rohkesti puitmaterjali Tallinna ja Paldiski sadama ehitamiseks. Kui 1729. aastal määrati riiklik hüvitus eriti laastatud mõisatele, siis kuulusid nende hulka ka Saarnakõrve, Paunküla ja Uue-Harmi.¹⁰

Risti kihelkond oli metsarikkuse poolest võrreldav Kuusaluga. Metsad paiknesid Padise, Vihterpalu ja Nõva mõisa aladel Suursoo ümbruses. Siinsete metsade säilimisele oli ilmselt kaasa aidanud 14. sajandil Padise kloostril ja Pakri saare metsade kohta kehtestatud raiekeeld.¹¹ 18. sajandi lõpuks oli siin siiski toimunud suuri muutusi. Juba 17. sajandil kaevati Nõva mõisas, et sealne mets on rohketest raieõiguste läbi niigi kannatanud, nüüd aga taotlevad ka Lääne-Nigula kihelkonna talupojad luba seda kasutada.¹² Dobermanni andmeil oligi luba antud, mistõttu mets oli varasemaga võrreldes tublisti kahanenud. Vihterpalu mõisal, kust enne (nagu Padise ja Nõva mõisastki) metsa müüdi, oli 18. sajandil ainult veidi palgimetsa järel. Padisel oli vaid noort metsa, kütteks kasutati võsa.¹³ Peale raieõiguste oli siinset olukorda halvendanud paljude rekvireerimine 18. sajandi algul. Ka Padise mõis kuulus eespool nimetatud hüvitusest osa saanud mõisate hulka.

Läänemaal andis metsanappus kohati tunda juba 16. sajandil. 1591. aasta revisjoni andmeil ei olnud Lihula linnuseläänis ühelgi külal palgimetsa. Just siin kõeti kõige rohkem turbaga, sest ka küttemetsa polnud enam (viiel mõisal Dobermanni ja 13-l vakuraamatute järgi). Siin on asutud ka varakult metsa hooldama — paljudes mõisates (näit. Vigala, Mäemõisa) oli ametis rohkem kui üks metsavaht.¹⁴ Ka raieõigust kasutati Läänemaal laialdaselt — inkvisitsiooni andmeil 90-st revideeritud mõisast 17. Enamik abipalujaid (13 mõisat) taotles raieõigust Piirsalu mõisa metsast. Juba varem hankisid sealt oma tarbepuid Taebla, Uuemõisa, Mäemõisa, Paslepa ja Reopa mõis. Raieõiguste hulga järgi otsustades olid Piirsalu mõisal Läänemaa suurimad metsad. Nendega liitusid Palivere ja Seljaküla mõisa metsad Lääne-Nigula kihelkonnas ning Kuijõe mõisa mets, millest osa kuulus Koluvere ja Maidla mõisale. Seega paiknes üks metsapiirkond Lääne-Nigula ja Kullamaa kihelkonna põhjaosas, olles Risti ja Nissi kihelkonna metsade jätkuks. Kuigi inkvisitsiooni ajal kurdeti, et Piirsalu mets oli tulekahju läbi tugevasti kannatada saanud ja rohked raieõigused mõjuvad laastavalt, oli nii 18. sajandi lõpul kui ka 19. sajandi algul selles piirkonnas rohkesti palgimetsi. Näiteks Koluvere mõisal oli ametis 13 metsavahti.¹⁵

Teine suurem metsala, kust mitmed mõisad oma tarbepuidu hankisid — Paadrema ja Varbla metsad — asus Varbla kihelkonnas. Et Paadremal tuli puidu eest tasuda, siis palusid sealsed mõisad 17. sajandi lõpul siiski raieõigust Piirsalus, sest metsa ostmine olevat neile laostav. Suured metsad olid Paadremal ka 18. sajandi lõpul. Vakuraamatuid ilmneb, et veel 19. sajandi algul kuulusid need ühiselt Paatsalu, Mõtsu ja Virtsu mõisale.¹⁶

Nagu Harjumaal, nii asusid ka Läänemaal palgimetsad maakonna äärealadel — Varbla, Vigala, Märjamaa, Kullamaa ja Lääne-Nigula kihelkonnas. Hupeli andmeil olid Läänemaa suurimad metsad Kullamaa kihelkonnas, Märjamaal ja Paadremal. Kuid ta nimetab ka Voose ja Paslepa mõisat ning Karuse pastoraati, mille metsade suureks pidami-

¹⁰ Mühlen, A. v. zur. Beitrag zur Frage über den Waldschutz gegen die Waldbesitzer. Reval, 1877, lk. 10.

¹¹ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. II. Hrsg. von F. G. v. Bunge. Reval, 1855, nr. 832.

¹² ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s. 940, l. 1092, 1093.

¹³ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s. 163, l. 22p; s. 174, l. 27p.

¹⁴ Samas.

¹⁵ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s. 941, l. 120; f. 864, nim. 1, s. 81, l. 22p.

¹⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s. 941, l. 939p.

seks revisjonid mingit alust ei anna.¹⁷ Näiteks 17. sajandi lõpul polnud Voosel metsapuuduse tõttu võimalik kõiki välju taraga ümbritseda.¹⁸ Dobermanni järgi oli Voose mõisal ja Karuse pastoraadil vaid heina- ja karjamaadel kasvav võsa, Paslepal aga polnud üldse metsa.¹⁹

Hupel tõstab metsarikkuse poolest eriti esile Hiiumaad.²⁰ 17. sajandi kaartide põhjal asusid Hiiumaa metsad saare kesk- ja loodeosas. Näd kuulusid maahärra domeeni ja neid kasutasid kõik saare mõisad ja külad (idapoolsetel mõisatel endil oli vaid võsa). Dobermanni järgi kasutati peamiselt Kõrgessaare metsi, raieõigus oli seal 18 mõisal. Ka 1803. aasta vakuraamatu järgi oli Hiiumaal veel metsa piisavalt.²¹

Jär v a m a a metsade kohta saab andmeid Dobermanni topograafilisest kirjeldusest, nimelt on seal toodud kõigi mõisate kõlvikuline jaotus, kust saab teada mõisa pindala tiinudes ja metsa osa selles. Kui võrrelda neid andmeid inkvisitsiooni omadega, ilmneb suuri erinevusi 18. sajandi kasuks. Näiteks kui Ambla kihelkonnas oli 17. sajandil ehitusmetsa vaid 6 mõisal 15-st, siis oli seda 18. sajandil 13 mõisal 19-st. Tõenäoliselt tuleb olukorra paranemine suurelt osalt siiski panna 18. sajandi mõõtmise täpsuse arvele — märgiti ka neid metsalappe, millele inkvisitsioonis ei peetud vajalikuks tähelepanu osutada.

17. sajandil asusid mõisad, millele kuulus palgimetsa, Ambla, Järva-Madise ja Türi kihelkonna idaosas, Järva-Jaani kirdeosas ja hajali Koeru kihelkonnas. Dobermanni järgi oli Türi kihelkond Järvamaa metsaseim — metsade all 76% üldpindalast. Suurim, Säreveere mõisa mets, kattis 14 703 tiinu, s. o. 90% mõisa maadest. Üle poole maast oli metsa all ka Lokuta, Öisu, Mäeküla, Piiumetsa ja Vahastu mõisal. Metsasuselt järgmiseks osutus 18. sajandil Järva-Jaani kihelkond — 50%, seevastu Ambla kihelkonnas, kus inkvisitsiooni andmeil oli kõige rohkem palgimetsi, oli metsasus vaid 33%. Need mõisad, kus mets moodustas üle 75—85% pindalast, asusid kihelkonna lääneosas (Lehtse, Aru, Kurge, Jäneda), idaosas seevastu oli lage. Koerus oli metsasus vaid 16%.

Tihtilugu ei saa ainult metsade üldpindala järgi otsustada, kas mõis oma metsaga välja tuli, sest arvestama peab ka metsa kvaliteeti. Näiteks Trillil, kus 18. sajandi lõpul oli vaid 15 tiinu metsa, jätkus nii ehitus- kui ka küttepuid, seevastu Resnal, kus metsa oli 150 tiinu, ei jätkunud kumbagi.²² Ka Ervita ja Ao mõisa kohta (metsa vastavalt 104 ja 160 tiinu) on märgitud, et kütteks jätkub vaid võsa.²³ Selliseid mõisaid oli eeskätt Järvamaa idaosas, kus on rohkesti rabasid ja rabametsi (rabamännikute puurinne on hõre ja puude kvaliteet halb).

Suuremate metsade kauguse mõisakeskustest saab teada 1839. aasta ankeedist. Kahjuks ei ole võrdluseks 17. sajandi kaarte, et näha, millised muutused on aset leidnud. Kaugused on aga küllaltki suured. Näiteks olid metsad Türi kihelkonna Lokuta, Väätsa, Piiumetsa, Kolu, Laupa ja Säreveere mõisa keskusest kuni 15 versta, Ambla kihelkonna Lehtse mõisa ning Järva-Madise kihelkonna mõisate keskustest kuni 20 versta kaugusel. Seevastu kihelkondades, kus suuri metsi ei olnud, saadi tarbepuitu palju lähemalt, näiteks Peetri ja Paide kihelkonnas keskmiselt 1—2 versta pealt. Ilmselt kasvas see mets väikeste lappidena muude maade vahel. Suuri metsi omavad mõisad selliseid väikesi salusid ei kasutanud.

V i r u m a a l t on 17. sajandi kohta andmeid vähe, sest siin oli vähe

¹⁷ Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung, lk. 581.

¹⁸ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s. 941, l. 1100.

¹⁹ ENSV RAM, D-fond, f. 70, nim. 1, s. 4a, l. 10, 83p.

²⁰ Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung, lk. 581.

²¹ ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s. 155, l. 3p, 21p.

²² ENSV RAM, D-fond, f. 70, nim. 1, s. 4, l. 42p, 44; s. 5, l. 104, 106.

²³ Samas, s. 4, l. 39p, 40; s. 5, l. 111p, 113.

- * - 1
- + - 2
- o - 3
- - 4

Metsade paiknemine 18. sajandi lõpul 1758. aasta Liivimaa adramaarevisjoni ja S. Dobermanni Eestimaa mõisate kirjelduse põhjal. Tingmärgid tähistavad mõisate varustatust metsaga; 1 — mõisal on rohkesti palgi- ja küttemetsa; 2 — palgimetsa on vähe, küttemetsa rohkesti; 3 — on ainult küttemetsa; 4 — küttepuid kas ostetakse või kasutatakse kütteks võsa. Viirutus tähistab suuremaid metsaalasid, mille äärde jäävad rohke metsaga mõisad. Saaremaa osas, kust pole arhiivianmeid metsa kohta eraldi, on märgitud kihelkondade keskused ja mõisad.

redutseeritavaid mõisaid. Mingisuguse pildi saab vaid maakonna ida-osast, Alutagusest, mis on praegugi Eesti metsarikkamaid alasid. Inkvisitsiooni andmeil oli kõigil Jõhvi ja Lüganuse kihelkonna mõisatel metsa laialt. Lage oli ainult rannavöönd ja Kudruküla-Laagna-Soldina piirkond piki Narva jõge. Põhjuseks võis olla metsakaubandus, kuigi A. Soomi järgi olevat Narvast välja veetud peamiselt Venemaa puitu.²⁴ Lage oli ka Viru-Nigula kihelkonna rannaosa. 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul oli olukord sama: suured metsad lõppesid Lüganuse kihelkonnaga ja Viru-Nigula mõisatel oli juba probleeme puidu saamisega. Kihelkonnas oli vaid üks märkimisväärne mets, see kuulus Kunda mõisale ja asus 1839. aasta ankeedi andmeil mõisakeskusest 20 versta kaugusel.²⁵ Inkvisitsiooniraamatuid nähtub, et seda metsa oli varem kasutanud terve kihelkond, kuid pärast Kunda mõisa redutseerimist õigus kaotati. See kutsus esile teiste mõisate pahameele.²⁶ Hiljem ilmselt raieõigus osaliselt taastati, sest Dobermanni andmeil said sealt oma tarbepuud jälle Andja ja Väike-Varudi, vakuraamatute järgi ka Kabala, Ulvi ja Vasta mõis.²⁷

Virumaa läänepoolsetes kihelkondades ei olnud enam selliseid metsi, kus oleks olnud mitmel mõisal raieõigus. Enamikul mõisatel oli oma metsa, mõnel rohkem, mõnel vähem, ja seda peeti vajalikuks hoida.

Liivimaa metsarikkaim maakond oli Pärnumaa. Friebe iseloomustuse järgi oli seal metsa rohkem kui põllumajanduslikku maad.²⁸ 1758. aasta revisjon näitab, et põletuspuid oli piisavalt 83%-l mõisatest ja ehituspuid 30%-l. Selline suur erinevus ehitus- ja küttemetsa vahel korras on mõistetav, sest peamiseks siinseks metsatüübiks on rabastunud männi-segametsad ja rabamännikud. Peale selle tuleb arvestada 17. sajandi keskel alanud Pärnu metsakaubandust, mis mõjus laastavalt eeskätt just palgimetsadele.

17. sajandi piirkonnakaartide järgi otsustades paiknesid suurimad metsad Väandra ja Saarde kihelkonnas. Väandras ja Lelles töötasid saeveskid, igal aastal parvetati palke ka Pärnusse. Ka Väandra talupoegadel oli õigus teatud määral palke müüa.²⁹ Pärnu ümbrus oli juba 17. sajandil lage, kõigi siinsete mõisate metsad asusid Tori kihelkonnas. Tori metsi nimetas maakonna suurimate hulgas ka Hupel, kuigi siin oli palgimetsa küttemetsaga võrreldes vähe. Hupeli järgi olid Tori ja Saarde kihelkonnas läbitungimatud ürgmetsad, kus ka talupoegadel oli vaba voli endale puude müügiga lisaelatist teenida.³⁰ Hueck arvestas Saarde metsade pindalaks 600—800 ruutversta.³¹

Pärnu jõgi oma harujõgedega sobis hästi palgiparvetuseks. Metsakaubandus saavutas kõrgpunkti 17. sajandi teisel poolel ja soikus jälle viimasel kümnendil. Kuigi mitte endisel tasemel, jätkus metsaeksport ka 18. sajandil. Et Pärnust (vastandina Narvale) veeti välja kohalikku puitu, siis kannatasid eeskätt jõgedeäärsed metsad. Näiteks 17. sajandi piirkonnakaardi järgi otsustades asus Kilingi mõis metsade keskel, 1758. aastal aga kaevati seal, et mets jääb väga kaugele.³² Samal aastal kurtis Pööravere, Karksi, Kariste ja Häädemeeste mõis Pärnumaalt ning

²⁴ Soom, A. Narva metsakaubandus ja metsatööstus 17. sajandi lõpul. — Ajalooline Aja-kiri, 1940, nr. 2, lk. 66.

²⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, s. 1308, l. 9p, 10.

²⁶ Vanade Aktide Riiklik Keskarhiiv (=VARKA), f. 274, nim. 1, s. 1614, l. 365, 413.

²⁷ ENSV RAM, D-fond, f. 70, nim. 1, s. 3, l. 7p, 70; ENSV RAKA, f. 864, nim. 1, s. 254, l. 4p; s. 259, l. 13p; s. 260. l. 1p.

²⁸ Friebe, W. C. Physisch-ökonomische und statistische Bemerkungen, lk. 65.

²⁹ ENSV RAKA, f. 567, nim. 2, s. 839, l. 19p; s. 847, l. 10.

³⁰ Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung, lk. 173, 533—539.

³¹ [Hueck, A.] Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Kurland. Leipzig, 1845, lk. 32.

³² ENSV RAKA, f. 308, nim. 2, s. 31; VARKA, f. 274, nim. 1, s. 243, l. 298.

Kõpu ja Vastemõisa mõis Viljandimaalt, et mets on Pärnu garnisoni tegevuse tagajärjel laastatud.³³ 1804. aastal kasutati juba mitmes mõisas (Lindi, Halinga, Roodi jt.) kütteks hagu. Nii kütte- kui ka ehitusmetsa küllust märgiti vaid Tõstamaal, Kõnnus, Kärkul ja Vändras.³⁴

Pärnumaa idaosa suurtel soodel (Võlla, Laisma, Kõima ja Kure soo ning Taidra raba) kasvas kaartide järgi otsustades mets (*moras med skoug bevuxen*), mis kõlbas kütteks, sest 1758. aasta revisjonist ilmneb, et kõigil sealsetel mõisatel oli küttepuid külluses. Ainsad suured metsad Pärnumaa idaosas asusid Kaisma, Kärgu ja Kõnnu mõisa valdustes Pärnu-Jaagupi kihelkonnas. 1811. aasta andmeil oli Kaisma mõisas isegi kõigil küladel oma mets (mõisal 11 ruutversta, koos külamet-sadega kokku 13,5 ruutversta metsa). See ei moodustanud ühtset massiivi, vaid paiknes üksikute lappidena, millest küladele olid jäetud halvema kvaliteediga osad, peamiselt karjamaamets.³⁵

Viljandimaal oli 17. sajandi kaartide põhjal kaks suuremat metsaala. Üks neist asus Kõpu ja Suure-Jaani kihelkonnas vastu Pärnumaa piiri, Kikepera soo, Ördi raba, Kuresoo ja Valgeraba ümbruses. Hupel nimetab suuremaid metsi Kõpus, Puiatus ja Vastemõisas Pärnu jõe ääres, kus pidi kasvama rohkesti palgipuid.³⁶ Ilmselt olid need andmed saadud enne 1758. aastat, sest revisjonis leidub Vastemõisa kaebus, et Pärnu garnison on ta metsa laastanud, palgipuid pole sugugi järele jäänud.³⁷ Eckhardt nimetab 18. sajandi lõpul ainult Kõpu ja Puiatu metsi.³⁸

Teine suurem metsaala asus Põltsamaa ja Kolga-Jaani kihelkonnas, ulatudes Võrtsjärve põhjakaldale ning Viljandi kihelkonna idaossa. Maakonna põhjapiiril olid Kabala, Laimetsa ja Ollepa mõisa metsad, mis liitusid Kursi ja Paide kihelkonna metsadega. Et domineerisid rabad ja rabamännikud, siis sai sealsetest metsadest peamiselt küttepuid. 1758. aasta andmeil oli nii kütte- kui ka palgimetsa rikkalikult vaid Vana-Põltsamaa, Võisiku, Soosaare, Süsivere, Kabala ja Laimetsa mõisal. Siinsed metsad asusid parvetuseks sobivate jõgede ääres, seetõttu veeti siit küttepuid Tartusse. Rohkesti kütet nõudis ka kohalik tööstus.

Tartumaa oli Liivimaa maakondadest metsavaeseim, eriti Tartu ümbrus. 1699. aastast pärineb kreisinotar J. Hahli kiri Liivimaa kindral-kubernerile E. Dahlbergile, milles kaevatakse Tartus valitseva suure küttepuuduse üle; põhjuseks olevat halvad teed ja linna ümbruse metsade kadumine.³⁹ 18. sajandi lõpul olevat Tartus karmidel talvedel puude vähesuse tõttu külma kannatatud.⁴⁰ 1758. aasta andmeil oli küllaldaselt küttemetsa 44%-l ja ehitusmetsa 17%-l Tartumaa mõisatest. Kui sel ajal tulid siiski kõik mõisad oma metsaga kuidagi välja, siis 19. sajandi algul pidid mõned juba küttepuid ostma. Võikverel polnud võsa isegi kütise tegemiseks.⁴¹

17. sajandi kaartide põhjal oli kõige suurem metsaala Peipsi ääres Kavastu—Taabri—Alatskivi vahel. Peamiselt oli tegu liigniiskete metsadega, kuid Kavastu mõisal oli ka u. 10 ja Alatskivi mõisal u. 37 ruutversta suurune palgimets. Ka 1758. aastal oli neil mõisatel rikkalikult nii ehitus- kui küttepuid. Hupeli andmeil paiknesid suurimad metsad

³³ VARKA, f. 274, nim. 1, s. 252, l. 140p, 82, 58p, 93.

³⁴ ENSV RAKA, f. 567, nim. 2, s. 839, l. 19; s. 882, l. 10; s. 965, l. 8.

³⁵ Samas, s. 889, l. 22p, 34.

³⁶ Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung, lk. 173.

³⁷ VARKA, f. 274, nim. 1, s. 242, l. 990.

³⁸ Eckhardt, F. Topographische Übersicht der Rigaschen Statthaltschaft. Riga, 1792, tahvel XVIII.

³⁹ Liie, O. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebiets am Ausgang des 17. Jahrhunderts. — OES Toim. XXVII. Tartu, 1935, lk. 56.

⁴⁰ Friebe, W. C. Physisch-ökonomische und statistische Bemerkungen, lk. 62.

⁴¹ ENSV RAKA, f. 567, nim. 2, s. 188, l. 2p.

Peipsi ääres Avinurmes (84 ruutversta), neid jätkasid Laius-Tähkvere ja Vaimastvere metsad.⁴²

Teine metsarikas piirkond — Puurmani, Saduküla, Kärevere ja Laeva metsad — oli Kursi kihelkonnas ja Aksi kihelkonna lääneosas. Ka need metsad olid liigniisked. Käreverest ja Laevast sai kütet Tartu linn.⁴³ Ka Peipsi-äärsetelt metsaaladelt veeti Tartusse puid.⁴⁴

Veel olid suured metsad Tartu linna patrimonialmõisal Sootagal (vakuraamatu järgi 19,8 ruutversta; sealt pidid saama ehitus- ja põletuspuud nii mõis kui ka talupojad) ja Sangaste kihelkonna lõunaosa mõisatel.⁴⁵ Mujal oli metsa napilt või polnud üldse. Sajandi jooksul olukord ei paranenud. Kui 1758. aastal põletati viinaköövides turvast vaid Rannu, Valguta ja Ilmjärve mõisas, siis 19. sajandi algul juba 16 mõisas, eriti Kambja, Nõo, Rõngu ja Rannu kihelkonnas.

Võrumaal oli 1758. aasta revisjoni andmeil piisavalt küttemetsa 61,5%-l ja palgimetsa 31,5%-l mõisatest. Siinsed suurimad metsad olid 17. sajandi kaartide järgi Räpina ümbruses, jätkusid Peipsi-äärsete metsadena, kulgesid edasi Vastseliina kihelkonnas ja piki maakonna piiri Viljandimaani. Eriti metsased olid Põlva, Vastseliina, Rõuge ja Hargla kihelkond. 1758. aasta andmed Räpina kohta puuduvad, kuid Hupel nimetab Pihkva järve äärseid metsi koos Vastseliina ja Võru omadega maakonna suurimateks.⁴⁶ 17. sajandi kaartide järgi asusid Räpina ja Ruusa mõis keset metsi, kuid vakuraamatute põhjal pidid nad oma tarbepuud tooma juba 12. Vastseliina mõis isegi kuni 20 versta kauguselt. 1804. aastal hõlmas Vastseliina mõisa mets 127 ruutversta, s. o. 24% mõisa maadest.⁴⁷

Lagedaimad olid Urvaste ja Kanepi kihelkond. 1758. aastal oli Kanepi 11 mõisast vaid neljal rahuldaval määral metsa, kohati oli raskusi isegi küttega. Näiteks Valgjärvel tuli küttepuuduse tõttu viinapõletamisest loobuda.⁴⁸

Saaremaa metsavaeseimad piirkonnad olid idaosa ja Muhu. Seal sed loometsad hävisid juba ammu. Et lääneosa asustati hiljem, säilisid seal ka metsad kauem. Hupeli järgi olid Saaremaa suurimad metsad Kärla, Mustjala ja Jämaja kihelkonnas.⁴⁹ Liiv märgib 17. sajandi suurimaid metsi Mustjalas ja Kihelkonnal.⁵⁰ Kõigist Eesti maakondadest jõuti Saaremaal kõige varem metsade kaitsmiseni. 1650. aastal kehtestas M. G. De la Gardie oma siinsete mõisate jaoks kaitsekorralduse.⁵¹ Selleks sundis ilmselt valitsev olukord: mõisate rentniku, Tartu õuekohtu viitsepresidendi Ch. v. Stegelingi 1699. aastast pärinevast kirjast ilmneb, et küttepuuduse tõttu ei saavat leibagi küpsetada.⁵² Saare lääneosa metsad olid endiselt suured ka järgmisel sajandil. 18. sajandi lõpus asuti seoses maade reguleerimisega jagama säilinud ühismetsi, et parandada metsakasutust. Suurim neist oli Sõrve poolsaarel Jämaja kihelkonnas (12,5 ruutversta). Metsa piiride määramisega kaasnes korraldus jagada see lankidesse, määrati metsaülevaataja ja kaks metsavahti ning 1782. aasta Campenhauseni instruksioonist lähtudes kindel metsa kasutamise kord.⁵³

⁴² Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung, lk. 173.

⁴³ Ligi, H. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968, lk. 204.

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 567, nim. 2, s. 34, l. 5p; s. 489, l. 8p; s. 515, l. 10p.

⁴⁵ Samas, s. 47, l. 63.

⁴⁶ Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung, lk. 172.

⁴⁷ ENSV RAKA, f. 567, nim. 2, s. 760, l. 20; s. 545, l. 27; s. 618, l. 41p.

⁴⁸ VÄRKA, f. 274, nim. 1, s. 240, l. 757.

⁴⁹ Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung, lk. 174.

⁵⁰ Liiv, O. The aspect of the Estonian landscape, lk. 373.

⁵¹ Soom, A. Der Herrenhof in Estland, lk. 171.

⁵² Samas.

⁵³ ENSV RAKA, f. 311, nim. 1, s. 1025, l. 35–68.

Nagu eelnevast ilmneb, oli 17. sajandiks tänapäevane metsade paiknemine üldjoontes välja kujunenud. Kus oli siis suuri metsi, seal on neid ka nüüd. Toimunud on aga nende pidev kahanemine. Seejuures on huvitav märkida, et koos metsade vähenemisega on metsa mõiste maht laienenud. Et kõigis vaadeldud allikates on andmed metsa suuruse kohta hinnangulised, on võimalik jälgida hinnangute muutumist kahe sajandi jooksul. Kui seda mitte arvestada, siis tuleks 17. ja 18. sajandi võrdlemisel välja, nagu oleksid metsaalad laienenud, mis on väga vähe tõenäoline. Selline tendents ilmneb eriti just metsavaestes piirkondades. 18. sajandil levis rohkesti kütet kulutav viinapõletamine. Friebe toob näiteks Valmiera maakonna, kus 1686. aastaga võrreldes olevat metsast vaid pool alles jäänud.⁵⁴ Hupeli arvestuse järgi kulus mõnes mõisas (talusid arvestamata) 2000—3000 sülda küttepuid aastas⁵⁵, peale selle kulus metsa kütise- ja aletegemiseks, tellise- ja lubjarõletamiseks ning taramaterjaliks. Et metsad üldiselt ei laienenud, ilmneb ka 17. sajandi piirkonnakaartide võrdlemisel Hupeli või revisjoniaktide andmetega 19. sajandi algusest. Kui vaadelda kolme erineva perioodi andmeid võrdväärsena, tuleks välja, et näiteks Jõelähtme kihelkond on kõige metsarikkamaks kujunenud just 1839. aastaks: sel aastal on kõigil kuuel vaadeldud mõisal nii kütte- kui ehitusmetsa piisavalt. 18. sajandi lõpul aga kasutati neis kütteks võsa, ehitusmetsa ei olnud üldse. Jüri kihelkonna Kautjala mõisa kaardil on märgitud karja- ja heinamaadel rohkesti metsa kasvamas, kaardi seletuses on aga märges, et mõisal pole üldse metsa.⁵⁶ Järva-Madise kihelkonna kohta on säilinud inkvisitsiooni, Dobermanni ja 1839. aasta ankeedi andmed 7 mõisa kohta (Kaalpe, Ahula, Ageri, Seidla, Orgmetsa, Kurisoo ja Albu). 17. sajandil oli neist palgimetsa ainult Albul ning Seidlal, küttemetsa Orgmetsal ja Kurisool. 18. sajandil märgiti, et piisavalt on palgimetsa Albul ja Kurisool ning ka kõigil teistel, kuigi vähem. Veelgi parem näib olukord olevat 1839. aasta andmeil — kõigil mõisatel on nii kütte- kui ka ehitusmetsa. (Mida Tartumaal tähendas väljend «ei ole üldse metsa», ilmneb Tõikvere mõisa revisjoniaktist — 19% mõisa maadest on metsa all, sellest 186 vakamaad ehitus- ja 438 vakamaad küttemetsa.⁵⁷) Sama tendents ilmneb kõigis kihelkondades — mida sajand edasi, seda optimistlikumalt hinnatakse metsatagavarasid. Kui 17. sajandil peeti küttemetsaks vaid korralikku metsa, ülejäänu oli võsa, siis Dobermann loeb heina- ja karjamaadel kasvava võsa juba küttepuuks. Muidugi sõltub metsa mõiste mahu kasv konkreetsest situatsioonist — sellest, kas teatud paigas oli suuri metsi või mitte.

Eelnevat kokku võttes võib öelda, et vaadeldava kahe sajandi jooksul toimus nii Eesti- kui ka Liivimaal teatav metsade vähenemine. Kuid see ei olnud kaugelki nii suur, nagu võiks arvata kaasaegse kirjanduse alusel. Metsapuudusest, sellisest nagu Lääne-Euroopas, oli asi veel üsna kaugel. Siiski sundis kujunenud olukord mõtlema metsa kaitsele ja mõistlikumale majandamisele. Mõnedes piirkondades, kus metsavähesus oli kujunenud probleemiks, esines hooldustegevuse tulemusena isegi metsa juurdekasvu.

⁵⁴ Friebe, W. C. Physisch-ökonomische und statistische Bemerkungen, lk. 231.

⁵⁵ Hupel, A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. I. Riga, 1774, lk. 94.

⁵⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, C-I, lk. 15.

⁵⁷ ENSV RAKA, f. 567, nim. 2, s. 467, l. 27p.

Esitanud K. Siilivask

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Toimetusse saabunud
17. VIII 1982

РАСПОЛОЖЕНИЕ ЛЕСОВ В ЭСТОНИИ В XVII И XVIII ВЕКАХ

До XVIII в. точного количественного учета площади лесов в Эстонии не велось. По сведениям А. В. Хупеля, в Лифляндии леса занимали в то время около 15 000 км², а в Эстляндии — около 5700 км² (32% всей территории обеих губерний). В. Х. Фрибе располагал приблизительно такими же цифрами. Поскольку дошедшие до нас данные носят описательный и оценочный характер, воссоздать картину лесности уездов в те времена можно лишь исходя из лесных запасов у мыз (у скольких из них произрастал строевой лес, у скольких — лес на дрова, у скольких леса не было).

Современное пространственное распределение лесов в Эстонии сложилось к XVII в. Где были в то время большие леса, там они произрастают и теперь, только их площадь заметно сократилась. В размещении лесов прослеживаются определенные закономерности — более крупные лесные массивы были сосредоточены на границах уездов (Колга, Алутагузе, Тори, Кяревере-Лаева и т. д.) и на окраинах приходов у мыз. В центральных частях приходов леса не хватало, его давно сменили здесь сельскохозяйственные угодья. Такое расположение лесов отражает ход заселения территории во времени.

Интересно отметить, что по мере сокращения площади лесов стали шире понимать слово «лес», особенно в местностях, бедных лесом. Какой смысл вкладывали в понятие «лес», зависело от конкретных природных условий. Эту тенденцию следует обязательно учитывать при сравнении площади лесов в XVII и XVIII вв., чтобы избежать ложного представления о приросте лесов. Хотя за прошедшие два века площадь леса сократилась, положение с лесным фондом не было таким плохим, как это описывают современники.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
17/VIII 1982

Карин ЛИППУС

THE SPREAD OF FORESTS IN ESTONIA IN THE 17th AND 18th CENTURY

The earliest numerical data on the forest area in Estonia are from the end of the 18th century. According to A. W. Hupel, in the province of Livonia forests covered an area of about 15 000 km², and in the province of Estonia about 5700 km² (32% of the whole territory of either of them). The estimations of W. C. Friebe are quite the same. From the preceding period we have only descriptive and evaluational data. Because of that we can calculate the density of forests not in the contemporary sense, but proceeding from the manor wood supplies — how many of the manors had their own timber, how many firewood and how many had no wood supplies at all.

By the 17th century the present-day location of forests had been in main features established. At that time the densely forested districts were quite the same as they are now. However, their areas have been gradually decreasing.

A certain regularity becomes evident in the spread of forests — the largest ones have always been situated at boundaries of districts (Kolga, Alutaguse, Kärevere-Laeva, Tori, etc.). The same can be seen in parishes as well. The parish centres were devoid of forests, and the manors having timber were usually situated in the borderlands. The centres had been settled earlier, and forests were turned into fields.

While the actual forests decreased, the term «forest» became broader. This tendency became especially clear in the regions where there were few forests. Without considering that fact while comparing the state in the 17th and 18th century, one might have stated an increase in forests, which is, however, very improbable. The broadening of this term depends on the concrete situation — whether there were large forests in those regions or not.

Through the forest area had decreased during the two centuries mentioned, the situation was not as catastrophic as depicted by contemporaries.

*Academy of Sciences of the Estonian SSR,
Institute of History*

Received
Aug. 17, 1982